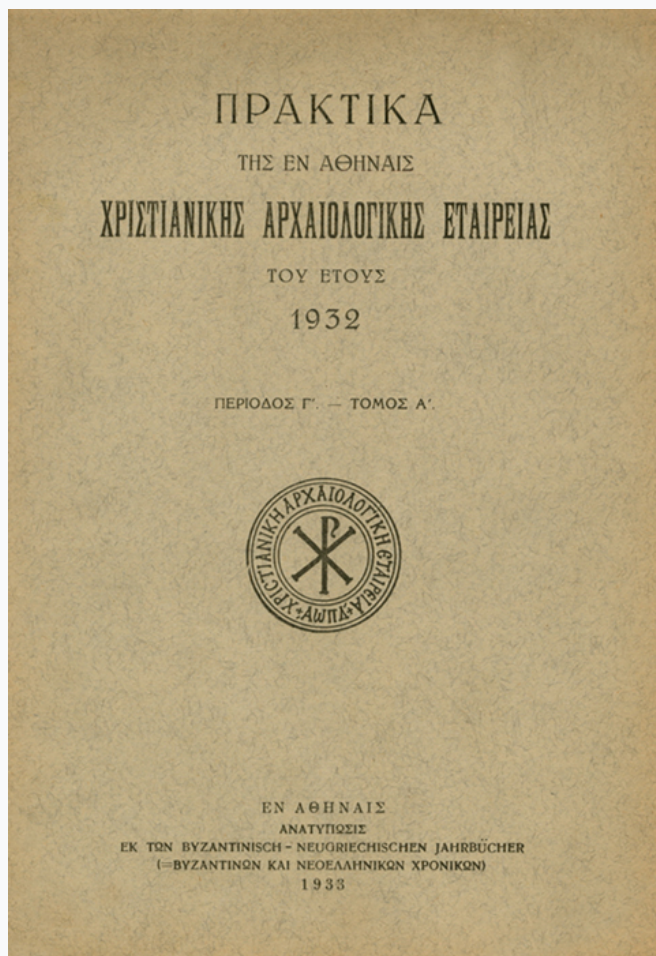

Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας

Τόμ. 1 (1933)

Δελτίον ΧΑΕ 1 (1932), Περίοδος Γ'

Συζητήσεις επί θεμάτων τεθέντων υπ' όψιν της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας

Ιεζεκιήλ ΒΕΛΑΝΙΔΙΩΤΗΣ

doi: [10.12681/dchae.1351](https://doi.org/10.12681/dchae.1351)

Βιβλιογραφική αναφορά:

ΒΕΛΑΝΙΔΙΩΤΗΣ Ι. (2013). Συζητήσεις επί θεμάτων τεθέντων υπ' όψιν της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας. *Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας*, 1, 132-140. <https://doi.org/10.12681/dchae.1351>

ΔΕΛΤΙΟΝ ΤΗΣ ΧΡΗΣΤΙΑΝΙΚΗΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ

Συζητήσεις επί θεμάτων τεθέντων υπ' όψιν της
Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας

Ιεζεκιήλ ΒΕΛΑΝΙΔΙΩΤΗΣ

Δελτίον ΧΑΕ 1 (1932), Περίοδος Γ' • Σελ. 132-140

ΑΘΗΝΑ 1933

ΣΥΖΗΤΗΣΕΙΣ

ἐπὶ θεμάτων τεθέντων ὑπ' ὄψιν τῆς Χριστιανικῆς
Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας.

**Ὁ Σεβ. Μητροπολίτης Θεσσαλιώτιδος καὶ Φαναριοφερσάλων
Κος Ἱεζεκιὴλ Βελανιδιώτης** ἀπέστειλε τὰ κάτωθι ἐρωτήματα:

«Εἶναι γνωστόν, ὅτι ἤδη ἐν τοῖς ἱεροῖς ναοῖς ἡ παράστασις τῆς ἁγίας Τριάδος πανταχοῦ εἰκονίζεται διὰ δύο προσώπων: ἑνὸς γηραιοῦ διὰ τὸν Πατέρα καὶ νεωτέρου ἀνδρὸς διὰ τὸν Υἱόν, τὸ δὲ Ἅγιον Πνεῦμα κατὰ τὸ γραφικὸν διὰ περιστερῶς. Ἀναμφιβόλως ἡ παράστασις αὕτη, ἡ προσωποποιήσις δῆλον ὅτι τοῦ Πατρὸς, δὲν συμφωνεῖ πρὸς πολλὰς γραφικὰς ρήσεις καὶ ἐκ τῆς Καινῆς Διαθήκης «Θεὸν οὐδεὶς θεάεται πώποτε» κλπ. Ἔνεκα τούτων ἡ παράστασις τῆς ἁγίας Τριάδος διὰ προσώπων ἀπεφεύγεται ὡς ἐναντία τῆς ἁγίας Γραφῆς, οὐχὶ ὅμως ἐνιαίως καὶ σταθερῶς. Διότι, ἐνῶ εἰς τὴν περιφέρειαν τῶν Ἀγράφων τὴν Τριαδικὴν παράστασιν ἀπαντῶμεν ἀγγελικῶς πανταχοῦ, ἀλλαγῶ ὅμως κατὰ τὴν ἰδίαν ἐποχὴν τῶν παρελθόντων αἰώνων ἡ Τριάς εἰκονίζετο προσωπικῶς.

Λέγεται, ὅτι ἡ προσωπικὴ παράστασις τῆς Τριάδος προῆλθεν ἐκ τῆς Λατινικῆς Ἐκκλησίας καὶ ἀπεδοκιμάσθη συνοδικῶς εἰς τοὺς μεταγενεστέρους χρόνους. Ἀξία προσοχῆς εἶναι περικοπή τις σχετικὴ τοῦ γνωστοῦ ἱστορικοῦ Σεργίου Μακροαίου. Οὗτος ἀναγράφει διὰ τὸ γνωστὸν ζήτημα—τὸ ἐν ἁγίῳ Ὅρει ἀναφανέν κατὰ τὰ μέσα τοῦ 18ου αἰῶνος τῶν Κολυβάδων—ὅτι ὁ ἀσκητὴς καὶ διδάσκαλος Βησσαρίων μετέβη ἐξ ἁγίου Ὁρους εἰς Κωνσταντινούπολιν καὶ ἀνέπτυξε τῷ παναγιωτάτῳ Οἴκῳ Πατριάρχῃ Σωφρονίῳ τὰς γνώμας τῶν ἀντιφερομένων ἐν ἔτει 1780, ὅσας «ἐπιτιμῶς ὑπέβαλεν ἂν μὴ παύσωνται». Ἀμέσως δὲ συνεζήκει «νεωτερικὸν δὲ τὸ ἐφεύρημα καὶ ξένην καὶ ἀπαράδεκτον τῇ ἀποστολικῇ καὶ καθολικῇ ὀρθοδόξῳ ἐκκλησίᾳ συνοδικῶς ἀπερήνατο καὶ τὴν εἰκόνα τὴν λεγομένην τῆς ἁγίας Τριάδος. Ἐκ γὰρ τῶν Λατίνων παρεσέδου τῇ Ὁρθοδόξῳ Ἐκκλησίᾳ» (πρὸς Κ. Ν. Σάθαν, Μεσαιωνικὴ Βιβλιοθήκη, τόμ. Γ', ἐν Βενετίᾳ 1872, σελ. 317).

Καίτοι ὁ Μακροαῖος ἰσχυρίζεται, ὅτι ἡ προσωπικὴ παράστασις τῆς ἁγίας Τριάδος ἐκ τῶν Λατίνων προῆλθεν, ἐν τούτοις ὁ Πάπας Γρηγόριος ἐν τῇ πρὸς Λέοντα Ἰσαυρον ἐπιστολῇ λέγει, ὅτι δὲν ἱστοροῦμεν τὸν Πατέρα (Μίλια, Συλλογὴ κλπ., τόμ. Β', ἐν Βενετίᾳ 1745, σελ. 712).

Ἄξιον προσοχῆς εἶναι, ὅτι ὁ Ἱερεμίας ὁ Β', ὁ οἰκουμενικὸς Πατριάρχης, γράφων πρὸς τοὺς ἐν Τυβίγγῃ οὐδαμοῦ ἀναφέρει εἰκόνα τῆς ἁγίας

Τριάδος ἐν σχέσει πρὸς τὴν προσκύνησιν τῶν ἱερῶν εἰκόνων: «Ἐπειτα δὲ καὶ τὴν εἰκόνα τοῦ Κυρίου ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ καὶ τῆς Ὑπεραγίας Θεοτόκου καὶ πάντων τῶν Ἁγίων προσκυνοῦμεν καὶ τιμῶμεν καὶ ἀσπάζομεθα καὶ τὴν τῶν Ἁγίων Ἀγγέλων ὡς ὄφθησαν ἐνίοις τῶν τε προπατόρων καὶ τῶν προφητῶν. Ἱστοροῦμεν δὲ καὶ τὸ Πανάγιον Πνεῦμα ὡς ὄφθη ἐν εἵδει περιστερᾶς», οὐδαμοῦ ὁμιλῶν περὶ τῆς ἱστορήσεως τοῦ Πατρὸς (Μ. Γεδεών, Κανονικαὶ Διατάξεις, τόμ. Β', ἐν Κωνσταντινουπόλει 1889, σελ. 332).

Καὶ ἕτερόν τι παρετήρησα περιοδεύων.

Οὐδαμοῦ ἐν ἀρχαίαις ναοῖς μονῶν ἢ χωρίων θὰ εὔρη τις πρὸ τῆς ἁγίας τραπέζης τὸν **Ἐσταυρωμένον**. Συνήθως αἱ ἅγια τραπέζαι εἶναι κυκλικαὶ ἐλεύθεραι γύρωθεν.

Ἡ παράστασις τοῦ ἐξηρητημένου ἀπὸ Σταυροῦ σώματος τοῦ Κυρίου μετεταμμένας τὰς χεῖρας εἰς τὰς κεραίαις τοῦ Σταυροῦ ἀπεφεύγεται ὡς παρομοιάζουσα μὲ τὰ τῆς δυτικῆς ἐκκλησίας ἀνάγλυφα. Ὁ Κύριος ἐξωγραφίζετο ἐπὶ εἰκόνας φορητῆς ἐπὶ Σταυροῦ ἐν μέσῳ τῶν δύο ληστῶν, κάτωθεν δὲ ἡ Θεοτόκος καὶ ὁ ἡγαπημένος μαθητῆς καὶ οἱ δορυφοροῦντες στρατιῶται. Εἶναι δὲ γνωστόν, ὅτι δὲν ἐγένετο καὶ ἔξοδος τοῦ Ἐσταυρωμένου κατὰ τὸν Ὁρθρον τῆς Μεγάλης Παρασκευῆς τοῦτο τὸ πρῶτον ἐγένετο κατὰ τὸ ἔτος 1864 ἐπὶ πατριαρχοῦ Σωφρονίου ἐν τῷ πατριαρχικῷ ναῷ μεταγενεστέρως δὲ διεδόθη καὶ εἰς τὰς πόλεις, ἐν ᾧ εἰς τὰς ἀρχαίας μονὰς τοιαύτη ἔξοδος καὶ μέχρι σήμερον δὲν γίνεται, ὡς ἐν Ἁγίῳ Ὁρει ¹⁾.

Α' Περὶ τῆς εἰκόνης τῆς ἁγίας Τριάδος.

Ὁ κ. Σωτηρίου λέγει: Ὁρθῶς ὁ ἅγιος Θεσσαλιώτιδος παρετήρησεν, ὅτι ἡ συνήθης εἰκὼν τῆς ἁγίας Τριάδος προέρχεται ἐκ λατινικῆς ἐπιδράσεως καὶ ἡ φιλολογικὴ ἐξέτασις τοῦ θέματος εἶναι ἐπαρκής. Τὴν παράστασιν τῆς ἁγίας Τριάδος ἡ ἐλληνικὴ ὀρθόδοξος ἐκκλησία, ἀκολουθοῦσα τὰς ἀρχαίας παραδόσεις, εἰκονίζει συνήθως συμβολικῶς μέχρι σχεδὸν τοῦ ΙΓ' αἰῶνος, ὅποτε ἀναφαίνεται ἡ προσωπικὴ παράστασις καὶ τοῦ Πατρὸς. Ἀρχαιοτέρα τοιαύτη συμβολικὴ παράστασις τῆς ἁγίας Τριάδος θεωρεῖται ὑπὸ τινων (ἐν ᾧ ὑπ' ἄλλων ἀμφισβητεῖται) ἡ **Ἐτοιμασία τοῦ Θρόνου** (θρόνος, ἐφ' οὗ κεῖται τὸ Εὐαγγέλιον καὶ ἐπ' αὐτοῦ συνήθως περιστερά, ὅπισθεν δὲ τοῦ θρόνου μέγας σταυρός) ἢ μετὰ διαφορῶν τινων συμβολικὴ αὕτη εἰκὼν, θεωρηθεῖσα ὡς εἰκονίζουσα τὴν ἁγίαν Τριάδα (θρόνος ὁ ἀόρατος Πατήρ, σταυρός καὶ εὐαγγέλιον ὁ Υἱὸς καὶ περιστερὰ τὸ Ἅγιον Πνεῦμα), εὔρηται τὸ πρῶτον εἰς τὸ κέντρον τῆς περιφήμου ψηφιδωτῆς παραστάσεως τοῦ

¹⁾ Τὸ πλήρες κείμενον ἐδημοσιεύθη ὑπὸ τοῦ Σεβ. Θεσσαλιώτιδος ἐν τῇ «Ἐκκλησίᾳ», τομ. Ι' (1932), ἀριθ. 22, σελ. 178 κ. ἐ., καὶ εἰς ἰδιαίτερον τεύχος.

θριαμβευτικοῦ τόξου τῆς βασιλικῆς τῆς S. Maria Maggiore ἐν Ρώμῃ, τῆς χρονολογουμένης τῷ 432 μ. X. Εἰς βυζαντινοὺς χρόνους ἡ παράστασις τίθεται εἰς τὸ μέσον τῆς μεγαλοπρεποῦς σκηνῆς τῆς δευτέρας Παρουσίας κατὰ τὸ ψαλμικὸν (Ψαλμ. πκ' 15) «Δικαιοσύνη καὶ κρῖμα ἐτοιμασία τοῦ θρόνου σου».

Εἰς βυζαντινοὺς χρόνους συνήθης παράστασις τῆς ἁγ. Τριάδος μετὰ τῆς ἐπιγραφῆς «*ἡ ἁγία Τριάς*» εἶναι ἡ σκηνὴ *τῆς φιλοξενίας τοῦ Ἀβραάμ*, μία δὲ τῶν ἀρχαιοτέρων ψηφιδωτῶν παραστάσεων τῆς φιλοξενίας εἶναι ἡ εἰς τὴν ἀψίδα τοῦ ναοῦ τοῦ S. Vitale τῆς Ραβέννας, ἀναγομένη εἰς τὸν 5' μ. X. αἰῶνα.

Ἡ προσωπικὴ παράστασις τοῦ Πατρὸς (ὡς τοῦ Παλαιοῦ τῶν ἡμερῶν) μετὰ τοῦ Υἱοῦ καὶ τοῦ ἐν εἴδει περιστερᾶς ἁγ. Πνεύματος εἰς τοιχογραφίας ἄρχεται ἴσως ἀπὸ τοῦ ΙΓ' αἰ. ἐν τῇ χριστιανικῇ τέχνῃ τῆς ἑλληνικῆς ἐκκλησίας, εἰς διαφόρους κατὰ πρῶτον παραλλαγάς. Ἐκ τῶν γνωστῶν μέχρι τοῦδε μνημείων ἔχομεν τὴν παράστασιν τῆς Προθέσεως τῆς Περιβλέπτου τοῦ Μυστρᾶ, συνηνωμένην μετὰ τῆς παραστάσεως τῆς Θείας Λειτουργίας (συνηνωμένη ἄλλως τε συνήθως μὲ ἄλλας παραστάσεις εἰκονίζεται εἰς βυζαντινοὺς χρόνους ἡ ἁγία Τριάς) καὶ τὴν τοιχογραφίαν τοῦ νάρθηκος τοῦ ναοῦ τῆς Κομπελίδικης ἐν Καστορίᾳ σχετικῶς μεμονωμένην· ἀμφότερα τὰ μνημεῖα εἶναι τοῦ ΙΓ' αἰ.

Κατὰ τοὺς μετὰ ταῦτα αἰῶνας καὶ τοὺς πρώτους αἰῶνας τῆς Τουρκοκρατίας παραμένει μὲν ὡς συνηθεστέρα παράστασις τῆς ἁγ. Τριάδος ἡ φιλοξενία τοῦ Ἀβραάμ, ἀναφαίνεται ὅμως ἐκασταχοῦ καὶ ἡ προσωπικὴ παράστασις τῆς ἁγ. Τριάδος, ἰδίᾳ εἰς Κρήτας ζωγράφους φορητῶν εἰκόνων (πρβλ. εἰκόνα τῆς ἁγ. Τριάδος τοῦ Τζάν - Φουρνάρη τοῦ Βυζαντινοῦ Μουσείου), φαίνεται δέ, ὅτι μόλις περὶ τοὺς χρόνους τῆς Ἑλληνικῆς Ἐπαναστάσεως γενικεύεται ἡ προσωπικὴ εἰκὼν τῆς ἁγ. Τριάδος, προφανῶς ἕξ ἐπιδράσεων τῆς ρωσικῆς εἰκονογραφίας, τῆς ἐπηρεασθείσης, ὡς γνωστόν, ἐνωρὶς ὑπὸ τῆς δυτικῆς τέχνης.

Ὅτι ἡ προσωπικὴ καθόλου παράστασις τῆς ἁγ. Τριάδος ἀναφαίνεται τὸ πρῶτον ἐν τῇ Δύσει, μαρτυρεῖ σειρὰ ἔργων τῆς λεγομένης πρώϊμου ἀναγεννήσεως, ἔνθα συναντᾶται ἡ εἰκὼν εἴτε εἰς συνθέσεις (εἰς εἰκονογράφησιν λ. γ. τοῦ Πιστεύω κ. ἄ.) εἴτε καὶ μεμονωμένως.

Ὁ κ. Ξυγγόπουλος λέγει, ὅτι ἡ παράστασις τῆς ἁγ. Τριάδος μὲ τὴν ἀπεικόνισιν τοῦ Πατρὸς, κρατοῦντος ἐπὶ τῶν γονάτων τὸν Υἱόν, καὶ τοῦ ἁγ. Πνεύματος ὑπὸ μορφήν περιστερᾶς, καίπερ σπανιωτάτη, δὲν εἶναι ὅμως ἄγνωστος εἰς τοὺς Βυζαντινοὺς, ὅπως μαρτυρεῖ, πλὴν τῆς τοιχογραφίας τῆς Καστορίας, ἣν ἀνέφερον ὁ κ. Σωτηρίου, καὶ μία μικρογραφία τοῦ ΙΑ' ἢ ΙΒ' αἰῶνος εἰς τὸν κώδικα 52 τῆς Βιβλιοθήκης τῆς Βιέννης.

Ὁ κ. Ξυγγόπουλος νομίζει ἐπίσης, ὅτι ἡ σύνθεσις αὕτη ἀρχικῶς δὲν ἦτο αὐτοτελής, ἀλλ' ἀπετέλει μέρος τῆς Βαπτίσεως τοῦ Χριστοῦ, ὅπως δει-

κνύει ἡ ἀπολεσθεῖσα τοιχογραφία τοῦ 14ου αἰῶνος (ἣς ὁμοῦς διεσώθη φωτογραφία) εἰς τὸν Νάρθηκα τῆς Ἐκκλησίας τῆς Θεοτόκου (Καζαντζιλὰρ Τζαμί) ἐν Θεσσαλονικῆ καὶ ἡ μεταγενεστέρα, ἀλλὰ βεβαίως ἐκ παλαιῶν προτύπων ἀντιγραφεῖσα εἰκὼν ἐν τῷ Podeinik τοῦ Sij (ρωσικὴν χειρόγραφον συλλογὴν σχεδίων εἰκονογραφικῶν συνθέσεων, χρονολογουμένην ἀπὸ τοῦ 17ου αἰῶνος).

Διὰ τὸν λόγον δὲ ἀκριβῶς τοῦτον, ὡς παράστασις αὐτοτελῆς δὲν εἶναι συνήθης εἰς τὴν βυζαντινὴν τέχνην. Ὅσον δ' ἀφορᾷ εἰς τὸν χρόνον ἐμφανίσεως ἐν τῇ ὀρθοδόξῳ εἰκονογραφίᾳ τῆς παραστάσεως τῆς Ἁγ. Τριάδος (Πατρός, Υἱοῦ καὶ Ἁγ. Πνεύματος) νομίζει, ὅτι αὕτη δὲν δύναται ν' ἀνέλθῃ πέραν τοῦ 16ου αἰῶνος, ἐν δὲ τῶν ἀρχαιοτέρων παραδειγμάτων εἶναι ἴσως ἡ ἀπὸ τοῦ 1524 εἰκὼν τῆς συλλογῆς τοῦ κ. Δ. Λοβέρδου, ἔργον ἀρίστης τέχνης τοῦ ἀγιογράφου Πορφυρίου.

Ὁ κ. Σισιλιᾶνος προσθέτει, ὅτι εἰς τὴν Μοῆν Φλαμουρίου ἐπὶ τοῦ Πηλίου (ἰδρυθεῖσαν τῷ 1595—1602 κατὰ τὴν ἐπιγραφὴν τῆς ἐξωθύρας) εἰκονίζεται ἡ Φιλοξενία μετὰ τῆς ἐπιγραφῆς: **С·Ι·ΑΓΙΑ ΤΡΙΑС**. Ἐπίσης μνημονεύει χρονολογημένας εἰκόνας τοῦ Βυζαντινοῦ Μουσείου, τοῦ Μουσείου Μπενάκη, τῆς συλλογῆς Λοβέρδου καὶ τῆς ἰδίας αὐτοῦ συλλογῆς τοῦ 17ου καὶ 18ου αἰ. μετὰ τὴν προσωπικὴν παράστασιν τῆς Ἁγ. Τριάδος καὶ τέλος λέγει, ὅτι εἰς τὴν ἰταλικῆς ἐμπνεύσεως εἰκόνα τοῦ Greco τῆς Ἁγ. Τριάδος (εἰκονοστάσιον τοῦ San Dominigo) διαβλέπει ἀναμνήσεις τῆς βυζαντινῆς εἰκονογραφίας.

Β' Περὶ τοῦ Ἐσταυρωμένου πρὸ τῆς Ἁγίας Τραπέζης.

Ἡ κ. **В. Κώτια** ἐπὶ τοῦ θέματος τούτου ἀνακοινοῖ τὰ κατωτέρω:

Ἐξοδος τοῦ Ἐσταυρωμένου κατὰ τὸν ὄρθρον τῆς Μεγάλης Παρασκευῆς, ὅπως καὶ περιφορὰ τοῦ Ἐπιταφίου κατὰ τὸν ὄρθρον τοῦ Μεγάλου Σαββάτου, δὲν ἐγίνοντο κατὰ τοὺς πρὸ τῆς Ἀλώσεως χρόνους. Ἡ ὅλη ἱεροτελεστία τῶν Παθῶν τοῦ Χριστοῦ, καθ' ὅσον εἶναι αὕτη γνωστὴ σήμερον: Ἐξοδος τοῦ Σταυροῦ, Ἀποκαθήλωσις, Ἐπιτάφιος, ἀποτελεῖ ἐνιαῖον σύνολον μιᾶς καὶ τῆς αὐτῆς τελετῆς, διηρημένης εἰς τρία μέρη καὶ συνυφασμένης κατὰ τοὺς χρόνους τῆς δουλείας. Εἰς τὰ πρὸ τῆς Ἀλώσεως λειτουργικὰ τυπικὰ εἶναι ἄγνωστος καθ' ὀλοκληρίαν ἡ ἱεροτελεστία αὕτη. Τὰ τυπικὰ τῶν βυζαντινῶν χρόνων, τὰ μέχρις ἡμῶν διασωθέντα, ἦτοι:

1ον) Τὸ τυπικὸν τῆς μεγάλης καὶ ἱερᾶς Ἑβδομάδος ἐν τῇ πόλει Ἱερουσαλήμ, κατὰ κανόνα τοῦ Θ'-Ι' αἰῶνος (ἐκδοθὲν τὸ πρῶτον ὑπὸ τοῦ Dimitrievskij [Kazan 1888] καὶ τὸ δεύτερον ὑπὸ τοῦ Παπαδοπούλου—Κεραμῆως, *Ἀνάλεκτα*, τόμ. Β'. [Πετρούπ. 1891—1894]).

2ον) Τὸ τυπικὸν τῆς Μεγάλης τοῦ Χριστοῦ Ἐκκλησίας (Ἁγ. Σοφίας) Θ'-Ι' αἰῶνος (ἐκδοθὲν ἐπίσης ὑπὸ τοῦ Dimitrievskij—εἰς τὴν συλλογὴν

αὐτοῦ *Τυπικά*, — περιλαμβάνουσιν ἐκτὸς τοῦ τυπικοῦ τῆς Μεγάλης Ἐκκλησίας καὶ σειρὰν τυπικῶν διαφορῶν μονῶν, χρονολογούμενων ἀπὸ τοῦ Ι΄—ΙΓ΄ καὶ ΙΔ΄ αἰῶνος—ὅπως καὶ ὑπὸ τοῦ Κrasnoceltzev [Ἰ. Ὁδησός 1892]).

3ον) Τὰ τυπικά τῶν διαφορῶν μονῶν Κωνσταντινουπόλεως (*Τυπικά ὑπὸ Dimitrievskij*).

4ον) Τὸ τυπικὸν τῆς Μονῆς τῆς Πάτμου (πρὸβλ. Dimitrievskij, *Patmoskie otcherki* [Κίεβ 1894], Ἰ. Σακελίωτος, *Πατμιακὴν Βιβλιοθήκην* [Ἀθῆναι 1890], Diehl, *Le trésor de la Biblioth. de Patmos, au commencement du XIIIe s.*, ἐν Byz. Zeitschr., τόμ. Α΄, 1892, σελ. 488-525).

5ον) Τὰ αυτοκρατορικά τυπικά: Τυπικόν, συνταχθὲν ὑπὸ τῆς αυτοκρατορίας Εἰρήνης διὰ τὴν μονὴν Θεοτόκου τῆς Κεχαριτωμένης (ἐν Migne, *Patrol. Graeca*, τόμ. 127). Τυπικὸν τῆς μονῆς Παντοκράτορος, συνταχθὲν ὑπὸ τοῦ αυτοκράτορος Ἰωάννου Κομνηνοῦ (Dimitrievskij, *Τυπικά*).

6ον) Ἡ *Βασιλείος τάξις* τοῦ Κωνσταντίνου Πορφυρογεννήτου, ἡ περιλαμβάνουσα τόσας καὶ τόσας ἐκκλησιαστικὰς λεπτομερείας,

δὲν ἀναφέρουσι, πάντα ἀνεξαιρέτως, διὰ τὴν ἑβδομάδα τῶν Παθῶν, εἰμὴ τὰς γνωστοτάτας ἐκκλησιαστικὰς τελετάς, τὰς μέχρι σήμερον διασωθείσας εἰς πολλὰ μέρη καὶ τὰς συνοψιζόμενας εἰς τὴν ἐξῆς σειρὰν: Βαϊοφόρος, Νιπτήρ, Ἀνάστασις. Ἐκ τούτων ἡ μὲν πρώτη συνέκειτο εἰς τὴν μίμησιν τῆς εἰσόδου τοῦ Χριστοῦ εἰς Ἱεροσόλυμα «μετὰ κλάδων καὶ βαΐων»¹⁾ καὶ ἦτο κυρίως διαδεδομένη εἰς Ἱεροσόλυμα καὶ Κωνσταντινούπολιν, παρελείπετο δὲ πολλάκις εἰς τὰς μονάς. Ἡ δευτέρα, ὁ Νιπτήρ, ἐμιμεῖτο τὴν σκηνὴν, καθ' ἣν ὁ Χριστὸς ἔνιψε τοὺς πόδας τῶν δώδεκα μαθητῶν αὐτοῦ, ὀλίγον πρὶν συλληφθῆ καὶ ἦτο ἀπ' ἐναντίας διαδεδομένη εἰς τὰς μονάς, καθ' ὃ ἀποτελοῦσα μεγίστην ἔνδειξιν ταπεινοφροσύνης (Ὁ δι' ὑπερβάλλουσαν ἀγαθότητα ὁδὸν ἀρίστην τὴν ταπείνωσιν ὑποδείξας ἐν τῷ νύμφαι τοὺς πόδας τῶν μαθητῶν καὶ μέχρι σταυροῦ καὶ ταφῆς συγκαταβάς ἡμῖν Χριστὸς ὁ ἀληθινὸς Θεὸς ἡμῶν. *Τυπικὸν Πάτμου*, Dimitrievskij, *Patmoskie otcherki*, σελ. 236)²⁾. Ἡ τρίτη τελετὴ (Ἀνάστασις) ἀπετέλει πανηγυρικὸν ἑορτασμόν, μετ' ἐξόδου εἰς τὰ «παραπτέρυγα» ἢ τὰς αὐλὰς τῶν ἐκκλησιῶν, μεθ' ὕμνων, ψαλμῶν καὶ ἑξαπτερῦγων, τῆς τοῦ Χριστοῦ Ἀναστάσεως.

Οὐδὲν τὸ καινὸν διὰ τὴν Μεγάλην Πέμπτην καὶ Μεγάλην Παρασκευήν,

¹⁾ «Αὐτός, δέσποτα, καὶ ἡμᾶς τοὺς κατὰ μίμησιν ἐκείνων κατὰ τὴν προσόρτιον ταύτην ἡμέραν, βαΐα καὶ κλάδους δένδρων ἐν χερσὶ φέροντας καὶ βοῶντας τὸ Ὡσαννά, διαφύλαξον, ὅπως καὶ ἡμεῖς ἐν ὕμνοις καὶ ᾠμασίν καὶ ᾠδαῖς πνευματικαῖς αὐτῷ ὑπαντήσῃα καταξιοθῶμεν καὶ τῆς ζωοποιῦ ἀναστάσεως (*Τυπικὸν Ἱεροσολύμων*, Παποδ. Κεραμ. *Ἀνάλεκτα*, τόμ. Β΄ σελ. 17—18).

²⁾ Καὶ εἰς αὐτάς τὰς γυναικείας μονάς ἀκόμη ὁ Νιπτήρ δὲν παρελείπετο, ἐξετελείτο δὲ ὑπὸ τῆς ἡγουμένησεως τῆς μονῆς («Τῇ μέντοι ἀγία καὶ μεγάλη Πέμπτη ὀφείλει γίνεσθαι παρὰ τῆς τιμιωτάτης καθηγουμένης ὁ Νιπτήρ (*Τυπικὸν τῆς Θεοτόκου Κεχαριτωμένης*, Migne, *Πατρολογ. ἑλλην.* τομ. 127, στ. 1096).

ἀναφορικῶς πρὸς τὴν ἔξοδον τοῦ Σταυροῦ καὶ τοῦ ᾠ Επιταφίου. Ἐγνωστοὶ τελείως κατὰ τοὺς βυζαντινοὺς χρόνους αἱ τελεταὶ αὗται. Εἰς τὸ τυπικὸν τῶν Ἱεροσολύμων, κατὰ τὸν Ι΄ αἰῶνα, περιλαμβάνονται καὶ δύο μικραὶ τελεταὶ καθαρῶς τοπικαὶ καὶ ὡς ἐκ τούτου ἄγνωστοι εἰς τὰς ἄλλας ἐκκλησίας, ἢ τῆς μιμήσεως τοῦ «*Ἐλκομένου ἐπὶ σταυροῦ*» καὶ ἢ τῶν *Μυροφόρων*. Κατὰ τὴν πρώτην ὁ Πατριάρχης Ἱεροσολύμων ὄφειλε, δεδεμένος τὰς χεῖρας διὰ σχοινίου καὶ φέρων τὸν σταυρὸν ἐπὶ τοῦ ὤμου, νὰ συρθῆ τὴν πρωΐαν τῆς Μεγάλης Πέμπτης, ἔξωθεν τοῦ ναοῦ, ὑπὸ τοῦ διακόνου αὐτοῦ. Ἡ δευτέρα ἐξετελεῖτο περίξ τοῦ ἁγίου Τάφου καὶ συνέκειτο εἰς τὴν φύλαξιν ὑπὸ δύο μυροφόρων τοῦ Τάφου τοῦ Χριστοῦ, τόσον κατὰ τὸ ἔσπερας τῆς Μεγάλης Παρασκευῆς, τουτέστιν μετὰ τὸν ἐνταφιασμόν, ὅσον καὶ κατὰ τὴν πρωΐαν τοῦ Πάσχα, μέχρις ὅτου ἀναγγελθῆ εἰς αὐτὰς ὑπὸ τοῦ Πατριάρχου ἢ ἀνάστασις (Λέγω δὲ τὴν πρωΐαν τοῦ Πάσχα, διότι ἡ Ἀνάστασις ἐωρτάζεται τὴν πρωΐαν τῆς Κυριακῆς καὶ ὄχι τὴν νύκτα τοῦ Σαββάτου (Πρὸβλ. Παπαδοπ. Κεραμ., ᾠ Ἀνάλεκτα, τόμ. Β΄, σελ. 146, 189 καὶ ἀκόλ.) Αἱ δύο τελευταῖαι αὗται μικραὶ τελεταὶ τοῦ Ι΄ αἰῶνος ἐξηφανίσθησαν σὺν τῷ χρόνῳ—εἶναι ἄγνωστοι εἰς τὰ κατόπιν τυπικὰ τῶν Ἱεροσολύμων—κατὰ πᾶσαν πιθανότητα συγχωνευθεῖσαι εἰς τὴν μετὰ τοσοῦτου πραγματισμοῦ καὶ ἀληθοφανείας ἐκτελουμένην ὄλην σειρὰν τῶν σκηνῶν τῶν Παθῶν τοῦ Χριστοῦ, τῶν ὁποίων ζωντανὸν μαρτύριον ἀποτελεῖ ἢ ὑπὸ τοῦ Σπυρίδωνος Λάμπρου ἐν τῷ Βατικανῷ (Παλατίνῃ Βιβλιοθήκῃ), ἀνακαλυφθεῖσα καὶ δημοσιευθεῖσα Διάταξις τῶν Παθῶν τοῦ Χριστοῦ (Νέος Ἑλληνομνήμων, ἔτος 1916, τευχ. 13, σελ. 381 καὶ ἀκόλ.), ἐν ἣ συμπεριλαμβάνονται καὶ αἱ σκηναὶ τοῦ Ἐλκομένου καὶ τῶν *Μυροφόρων*, ὅπως συμπεριλαμβάνονται καὶ αἱ προμνημονευθεῖσαι τῶν Παθῶν σκηναὶ: Βαῖοφόρος, Νιπτῆρ καὶ λοιπαί. Ἐὰν δὲ αἱ τελευταῖαι αὗται ἀπέμειναν εἰς τὰ ἐκκλησιαστικὰ τυπικά, τοῦτο συνέβη, διότι εἶχον πλέον καθιερωθῆ καὶ συμπεριληφθῆ εἰς αὐτά, οὐχὶ ὡς ἰδιαίτεροι τελεταὶ—ὡς ἢ τοῦ Ἐλκομένου καὶ τῶν *Μυροφόρων*, αἱ ὁποῖαι ἦσαν προαιρετικαὶ καὶ καθαρῶς τοπικαὶ—ἀλλὰ ὡς ἀναπόσπαστον μέρος τῆς ὅλης ἀκολουθίας τῆς ἱερᾶς Ἐβδόμαδος, καὶ ἐξακολουθοῦν νὰ σφίζονται μέχρι σήμερον (Νιπτῆρ τῆς Πάτμου, Πατριαρχείων Κων/πόλεως καὶ Ἱεροσολύμων), ἐνῶ αἱ σκηναὶ τῆς Παλατίνης Διατάξεως (Σπ. Λάμπρου), καθ' ὃ καθαρῶς θεαματικαὶ καὶ ἀπαιτοῦσαι ἰδιαίτερον σκηνοθεσίαν, παριστάνοντο μὲν ἐν τῇ ἐκκλησίᾳ, ἀλλ' ἀνεξαρτήτως τῆς ἐκκλησιαστικῆς ἀκολουθίας καὶ εἰς ἰδιαίτερον ὄραν, καθοριζομένην εἰδικῶς πρὸς τοῦτο. Εἰς λόγος λοιπὸν σοβαρότατος, διὰ τὸν ὁποῖον δὲν διεσώθησαν αὗται διὰ τῶν ἐκκλησιαστικῶν τυπικῶν, ὅπως αἱ πρώται.

Ἐπ' ἐναντίας, εἰς τὸ Τριῳδίου τῶν μετὰ τὴν Ἄλωσιν χρόνων, εἰσεχώρησεν ἢ τριήμερος διάταξις τῶν Παθῶν τοῦ Χριστοῦ,—Ἐξοδος Σταυροῦ, Ἀποκαθήλωσις, Ἐπιτάφιος—συνοδοεομένη περιπλέον ὑπὸ κειμένον τόσον ἄγνωστου ὅσον καὶ ἢ προέλευσις τῆς ὅλης διατάξεως: Τὸ *Σήμερον κορεμᾶ-*

ται ἐπὶ ξύλον τῆς Ἐξόδου τοῦ Σταυροῦ ἀνήκει εἰς τὰ «Ἰδιόμελα ἀδέσποτα» ὡς πρὸς δὲ τὸν ὠραιότατον Ἐπιτάφιον Θρηνον τῆς Μεγάλης Παρασκευῆς, οὗτος ἐξακολουθεῖ νὰ προκαλῆ τόσον τὸν θαυμασμὸν ὅσον καὶ τὴν περιέργειαν τῶν σοφῶν, ὅσον ἀφορᾷ τὴν συγγραφὴν αὐτοῦ. Διὰ τὰ συναξάρια, τὰ ὁποῖα συμπεριελήφθησαν εἰς τὰ τριῶδια καὶ τὰ πεντηκοστάρια τῶν μεταβυζαντινῶν χρόνων, ἐπικρατεῖ ἡ δοξασία, ὅτι εἶναι αὐτὰ ἐκεῖνα, τὰ ὁποῖα συνεγράφησαν ὑπὸ τοῦ ἱστορικοῦ Νικηφόρου Καλλίστου Ξανθοπούλου, τῷ 1336. Οὐδεμία γνώμη ὅμως διευπλώθη ὡς πρὸς τὴν διάταξιν τῶν Παθῶν τοῦ Χριστοῦ. Ἀμέσως λοιπὸν γεννῶνται δύο ἐρωτήματα: Κατὰ ποίαν ἐποχὴν εἰσεχώρησεν αὕτη εἰς τὴν ἀκολουθίαν τῆς Μεγάλης Ἑβδομάδος; Καὶ διὰ ποῖον λόγον;

Ἡ διάταξις τῶν Παθῶν τοῦ Χριστοῦ, ὅπως εἶναι αὕτη γνωστὴ σήμερον, φαίνεται νὰ ἔχη εἰσχωρήσει εἰς τὴν ἐκκλησίαν κατὰ τοὺς χρόνους τῆς δουλείας, λόγῳ τῆς ἐπιθυμίας τῆς ἀναβιώσεως ὑπὸ τοῦ χριστιανικοῦ κοινοῦ τῶν σκηνῶν, εἰς τὰς ὁποίας τοῦτο ἐνετύρφα ἄλλοτε, τόσον ἐλευθέρως καὶ ἐπὶ ὀλόκληρον ἑβδομάδα. Οἱ Βυζαντινοὶ παρίστανον τὰ Πάθη τοῦ Χριστοῦ μεγαλοπρεπῶς καὶ μὲ ἰδιαίτους σκηνοθεσίαν· οἱ ὑποδουλωμένοι χριστιανοὶ ὤφειλον ἐνστερνιζόμενοι τὴν παλαιὰν συνήθειαν, τὴν τόσον προσφιλῆ εἰς αὐτοὺς παράδοσιν, νὰ δικαιολογήσωσιν αὐτὴν ὑπὸ τὸ πρόσχημα τῆς θρησκείας, ν' ἀποκρύψωσιν αὐτὴν ὀπισθεν τῆς ἐλευθέρως θρησκευτικῆς ἀσκήσεως. Γνωρίζομεν δὲ, ὅτι οὐδέποτε οἱ Τοῦρκοι ἐτάραξαν τὴν ἱεροτελεσίαν τῶν Χριστιανῶν κατὰ τὴν πομπώδη ἔξοδον τοῦ Ἐπιταφίου. Ὅσον διὰ τὰς μονάς, εἰς τὰς ὁποίας οὐδέποτε εἶχον παρασταθῆ αἱ σκηναὶ τῶν Παθῶν τοῦ Χριστοῦ—περιορίσθη ἡ τοιαύτη συνήθεια εἰς τὰς πόλεις—(ἐνῶ ἀπ' ἐναντίας παρίστανον εἰς αὐτὰς πομπωδῶς τὰ τῆς Κοιμήσεως καὶ Ἐπιταφίου τῆς Θεοτόκου—πρ. V. Cottas, Le Théâtre à Byzance, κεφ. Β' 2, Les offices dramatiques de nos jours, σελ. 131 καὶ ἀκόλ.), ἡ Ἐξοδος τοῦ Σταυροῦ μετὰ τῶν λοιπῶν λεπτομερειῶν τῆς ὅλης διατάξεως μένει μέχρι σήμερον ἄγνωστος.

Ὡς πρὸς τὴν ἐποχὴν τῆς εἰσχωρήσεως τῆς περὶ ἧς ὁ λόγος διατάξεως εἰς τὴν ἐκκλησίαν, ἔχομεν νὰ εἴπωμεν καὶ τὰ ἐξῆς:

Τὸ τελευταῖον βυζαντινὸν ἔργον—σύγχρονον σχεδὸν μὲ τὴν Ἀλωσιν—τὸ ἀναφερόμενον εἰς τὰς ἱεροτελεσίας τοῦ Βυζαντίου, εἶναι τὸ ἀποδιδόμενον εἰς τὸν Γεώργιον Κωδινὸν «Περὶ ὀφρακίων» σύγγραμμα (κεφ. Γ'). Ἀναφέρει δὲ τοῦτο ὡς ἐκκλησιαστικὰς τελετὰς καὶ πάλιν τὴν Βαϊοφόρον, τὸν Νιπιτῆρα, τὴν Ἀνάστασιν. Οὐδεμίαν μνεῖαν ποιεῖται τῶν Παθῶν ἢ τῆς Ἐξόδου τοῦ Σταυροῦ καὶ τοῦ Ἐπιταφίου. Βραδύτερον ἐκλείπει πᾶν γραπτὸν μαρτύριον δι' ἡμᾶς τοὺς Ἕλληνας. Εὐτυχῶς ὅμως ἀνευρίσκονται τοιαῦτα εἰς τὰ λοιπὰ ὀρθόδοξα κράτη, εἴτε γειτονικὰ εἴτε μὴ, εἰς τὰ ὁποῖα καὶ πρέπει νὰ ἀνέλθωμεν, ἐὰν θέλωμεν νὰ ἀνεύρωμεν τὸ χρονολογικὸν νῆμα, τὸ ὁποῖον ἀναζητοῦμεν. Καὶ δὲν σφύζονται μὲν ἑλληνικὰ τυπικὰ τῆς ἐποχῆς τῆς δου-

λείας, εἰς τὰ ὁποῖα νὰ ἀνευρίσκωμεν τὴν ὅλην διάταξιν τῶν Παθῶν τοῦ Χριστοῦ, ὑπάρχει ὁμοῦς Ρωσσικὸς τις κατάλογος τῶν ἐν Ρωσσίᾳ ἀπὸ τοῦ 1491 μέχρι τοῦ 1652 εἰς κυριλλικοὺς χαρακτῆρας ἐκδοθέντων ρωσσο-σλαωνικῶν ἐκκλησιαστικῶν βιβλίων (ὑπὸ τοῦ Kataev, Πετρούπ. 1884), εἰς τὸν ὁποῖον ἀνεύρομεν ὅτι ἐζητοῦμεν. Αἱ πρῶται μεταφράσεις τοῦ τριφιδίου ρωσσιστὶ χρονολογοῦνται ἀπὸ τοῦ τέλους τοῦ ΙΑ΄ αἰῶνος· δὲν περιλαμβάνουν παρὰ τοὺς κανόνας τῆς Τεσσαρακοστῆς τοῦ Θεοδώρου Στουδίτου (826). Κατὰ τὰς ἀρχὰς τοῦ ΙΕ΄ αἰῶνος ὅλη ἡ ἐκκλησιαστικὴ διάταξις τῶν Ἱεροσολύμων, ὅπως καὶ ἡ τῆς Τεσσαρακοστῆς καὶ τῆς Μεγάλης Ἑβδομάδος, εἶχον ἐπίσης μεταφρασθῆ ῥωσσιστὶ, ἀλλὰ δὲν περιελάμβανον καὶ αὗται ἐπίσης τὴν σημερινὴν διάταξιν τῶν Παθῶν, ὅπως δὲν θὰ περιελάμβανον αὐτὴν καὶ τὰ ἑλληνικὰ πρότυπα. Αἱ πρῶται μετὰ τὴν Ἄλωσιν τῆς Κων/πόλεως ρωσσιτικαὶ ἐκδόσεις χρονολογοῦνται ἀπὸ τὸ 1491, αἱ δευτέραι ἀπὸ τὸ 1561. Περίοδος ἑκατὸν περίπου ἔτων χωρῖζει ἄρα τὰς μὲν ἀπὸ τὰς δέ. Εἰς τὰς πρῶτας δὲν ἀνεύρομεν καμμίαν μνεῖαν Ἐξόδου τοῦ Ἐσταυρωμένου, εἴτε τοῦ Ἐπιταφίου· εἰς τὰς δευτέρας ἀπ' ἐναντίας εὔρομεν τὸ ζητούμενον καὶ μετ' αὐτοῦ ὀλόκληρον τὴν μετάφρασιν τοῦ Ἐπιταφίου Θρήνου εἰς σλαυϊκὴν. Ἀπὸ τὴν Ρωσσίαν ἡ σλαυϊκὴ αὕτη μετάφρασις εἰσεχώρησεν εἰς Βουλγαρίαν καὶ Σερβίαν κατ' ἀρχὰς καὶ ἐκεῖθεν εἰς Ρουμανίαν. Ἡ τελικὴ ὁμοῦς μετάφρασις τοῦ Τριφιδίου μὲ τὴν σημερινὴν διάταξιν τῶν Παθῶν καὶ τὴν ἐπίσημον μετάφρασιν τοῦ Ἐπιταφίου Θρήνου ἐν Ρουμανίᾳ, εἰς σλαυϊκὴν γλῶσσαν, χρονολογεῖται ἀπὸ τοῦ 1697 καὶ ὀφείλεται εἰς τὸν μητροπολίτην τοῦ *Buzău, Mitrophan* (N. Jorga, *Bisericii Românești*, τόμ. Α΄, σελ. 116—119. Βουκουρ. 1908—1909). Μετάφρασις εἰς καθαρῶς ρουμανικὴν γλῶσσαν τοῦ Τριφιδίου, καὶ κατ' ἀκολουθίαν καὶ τοῦ Ἐπιταφίου Θρήνου ὑπὸ τοῦ συνθέτου καὶ ἐξαίρετου μουσικοῦ *Anton Panu* ἐγένετο τῷ 1843.

Οὕτω, τὰ Τυπικὰ τῶν ξένων ὀρθοδόξων λαῶν καὶ διὴ αἱ μεταφράσεις ἐκ τοῦ ἑλληνικοῦ τῆς Διατάξεως τῶν Παθῶν τοῦ Χριστοῦ, ἐν Ρωσσίᾳ κατ' ἀρχὰς, Βουλγαρίᾳ, Σερβίᾳ καὶ Ρουμανίᾳ βραδύτερον, βοηθοῦν νὰ ἀνεύρωμεν τὴν ἐποχὴν τῆς εἰσχωρήσεως εἰς τὴν ὀρθόδοξον ἑλληνικὴν ἐκκλησίαν τῆς ὅλης διατάξεως τῶν Παθῶν, ὅπως ἔφθασεν αὕτη μέχρις ἡμῶν μετὰ τῆς Ἐξόδου τοῦ Ἐσταυρωμένου—ἵτις ἦτο ἄγνωστος εἰς τοὺς πρὸ τῆς Ἀλώσεως χρόνους—καὶ τῆς ὅλης τελετῆς τοῦ Ἐπιταφίου:

Κυμαίνεται αὕτη ἀπὸ τὰ τέλη τοῦ 15ου ἕως τὰ μέσα τοῦ 16ου αἰῶνος.

Ἀπὸ τῆς ἐποχῆς δὲ ταύτης χρονολογεῖται πιθανώτατα καὶ ἡ ἀνάρτησις καθ' ὅλην τὴν διάρκειαν τοῦ ἔτους εἰς τὸ Ἅγιον Βῆμα τοῦ Ἐσταυρωμένου, τὸν ὁποῖον δεικνύουν αἱ ἐκκλησίαι εἰς τὸ κοινὸν ἅπαξ τοῦ ἔτους, τὴν Μεγάλην Πέμπτην, ἵτοι εἰς τὸν ὄρθρον τῆς Μεγάλης Παρασκευῆς. Ὅσον διὰ τὰς φορητὰς εἰκόνας τοῦ Χριστοῦ ἐπὶ σταυροῦ ἐν μέσῳ τῶν δύο ληστῶν εἴτε τῆς Θεοτόκου καὶ τοῦ ἡγαπημένου μαθητοῦ παρὰ τὸν σταυρόν, φρονοῦμεν, ὅτι αὗται εἶναι παλαιότεραι, καθ' ὅσον ἦσαν ἐπίσης ἐν χρήσει παρὰ τοῖς

Βυζαντινοῖς, οἵτινες ἐχρησιμοποιοῦν αὐτάς κατὰ τὴν παράστασιν τῶν σκηνῶν τῶν Παθῶν τοῦ εἴδους τῶν τῆς Παλατίνης διατάξεως. Ὅπως φρονοῦμεν ἐπίσης, ὅτι ἡ προέλευσις τοῦ ἐπιταφίου (ὑφάσματος) ἀνέροχεται εἰς τοὺς βυζαντινοὺς χρόνους· ἀνευρίσκομεν αὐτὴν εἰς τὸν ἀέρα—ἐπιτάφιον τῆς θείας λειτουργίας τῆς βυζαντινῆς ἐποχῆς (πρὸβλ. V. Cottas, *L'influence du drame «Christos Paschon» sur l'art chrétien d'Orient*, κεφ. Η': Le jeu de la Passion et l'usage des *épitaphioi*), ἀναγνωρίζοντες οὕτω εἰς τὴν ὅλην ἱεροτελεσίαν τῶν Παθῶν τοῦ Χριστοῦ τῶν μετὰ τὴν Ἑλωσιν χρόνων, στοιχεῖα καθαρῶς ἐκκλησιαστικὰ καὶ λειτουργικὰ, ἀναμεμιγμένα μετ' ἄλλων, ἀποτελούντων τὴν τελευταίαν ἐπιβίωσιν τῶν σκηνοθετικῶν διατάξεων τῶν πρὸ τῆς Ἑλώσεως χρόνων.